

З ІСТОРІЇ ЛЕКСИКОГРАФІЧНОГО ОПРАЦЮВАННЯ МОВИ ТВОРІВ Т. ШЕВЧЕНКА

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія. Соціальні комунікації. Випуск 1 (31).

Галас Б. З історії лексикографічного опрацювання мови творів Т. Шевченка; 14 стор.; кількість бібліографічних джерел – 13; мова – українська.

Анотація. Подаються відомості про початки лексикографічного опрацювання творів Т. Шевченка. Докладніше аналізуються приклади з рукописних українсько-російських словників Ф. Шимкевича (1842), В. Лазаревського (середина XIX ст.) та чернетки словника за редакцією Б. Грінченка.

Ключові слова: лексиконологія, українська лексикографія, мова творів Т. Шевченка, рукописний словник, Ф. Шимкевич, В. Лазаревський, Б. Грінченко.

I. Ілюстративний матеріал із поеми “Гайдамаки” у словнику Ф. Шимкевича. Першу з відомих досі спроб лексикографічної обробки творів Т. Шевченка слід пов’язувати з рукописним українсько-російським словником (1834–1842) Федора Шимкевича (*1802 – †1843). В одинадцяти статтях-заготовках цього незавершеного словника є 12 ілюстрацій із поеми “Гайдамаки” Т. Шевченка (відомо, що через затримку цензури книга дійшла до читача із запізненням — у березні 1842 року¹). Ці статті подаємо нижче: 1) у зіставленнях із цитатами з тексту першодруку поеми, 2) у порівнянні з їх сучасними відповідниками (у тексті з першого тому шеститомного, 2003 року, видання), 3) з окремими коментарями і даними інших словників:

Бевзь, чудаць? — *Якій же бо ти бевзь!* Шевч[енко] (Шимкевич 79/10²). Пор.: 1) Гайдамаки 1841 (с. 54): *За порожець. Якій же боты [!] бевзь и справди,....* 2) ЗТШ 2003 (I, с. 154): *За порожець. Який-бо ти бевзь і справді!* 3) Грінченко (I, с. 36): **Бевзь, -зя, м.** Олухъ, болванъ, простофиля. *Який бо ти бевзь!* Шевч.

Благати, — *Спочивайте диты, Та благайте, просить Бога.* Шевч[енко] (Шимкевич 79/11). Пор.: 1) Гайдамаки 1841 (с. 116—117): *Безъ василькивъ, и безъ труны Спочивайте диты, Та благайте, просить Бога, Нехай на симъ свити Мене за васъ покарае За грихъ сей великій...* 2) ЗТШ 2003 (I, с. 187): *Без васильків і без руті Спочивайте, діти, Та благайте, просить Бога, Нехай на сім*

світі Мене за вас покарає, За гріх сей великій. 3) Грінченко (I с. 70): **Благати, -гаію, -єш, гл.** Просить, молить, умолять. *Пані-матку до свого дому благає.* Мет. 350. *Коли зле гадаєш, чом же Бога благаєш.* Ном. № 87. **благати на поміч.** Просить помощи.

Коверзати, -зую, -єш, гл. 1) Умствовать, измышлять, стараться. *Розумом мирським гріховно коверзує.* К. М. Х. 18. *Як уже він не коверзував, щоб вирятувати його, а нічого не здужав вигадати.* Стор. 2) Привередничать, капризничать. *Навісоголовий Васюта коверзував-коверзував, далі таке видав, що ледві й сам не пропав.* К. ЧР. 300. *Було шляхта знай чваниться, день і ніч гуляє та королем коверзує.* Шевч. 130. 3) — **над ким.** Издѣваться, помькать. *Отак уранці жид поганій над козаком коверзував.* Шевч. 132. *Ще гіри надо мною коверзує вона, ще гіри варить з мене воду.* МВ. (О. 1862. III. 68). • СУМ (IV, с. 203): **коверзувати** [...] 2) *над ким, рідше ким, неперех. розм.* Знущатися з кого-небудь, глумитися, збиткуватися над кимось. *Ще гіри надо мною коверзує вона, ще гіри варить з мене воду* (Вовчок, I, 1955, 134); — *Що ж се ти, сину, в ментори мені накинувся, — озливсь в кінці батько, — яким правом смієш мною коверзувати...?* (Фр., III, 1950, 386); — *Як почне командувати та коверзувати мною — хоч із пасіки тікай* (Стальмах, Вел. рідня, 1951, 513).

Налыгачь, — *Налыгачемъ скрутылы руки.* Шевч[енко] (Шимкевич 109, 144 / 201, 444). Пор.: 1) Гайдамаки 1841 (с. 43): *Налыгачемъ скрутылы руки, Вдарили объземлю... [!] нема, Нема нислова...* 2) ЗТШ 2003 (I, с. 147): *Налыгачем скрутили руки, Об землю вдарили — нема, Нема ні слова.*

© Галас Б., 2014

¹ У коментарях до академічного видання поеми є, крім іншого, такі відомості: “Про цензурну протидію першому виданню “Гайдамаків” Шевченко згадає і в листі до Г. С. Тарновського від 26 березня 1842 р., написаному через кілька днів після виходу книжки в світ: “Было мне с ними горя, насилу выпустил цензурный комитет [...], кое-как я их уверил, что я не бунтовщик. Теперь спешу разослать, чтобы не спохватились” (ЗТШ 2003, I, с. 641).

² У покликанні на словник Ф. Шимкевича вказуємо дробом дві сторінки: у чисельнику — сторінка в рукопису, а в знаменнику — сторінка в першодруку.

3) Грінченко (II, с. 499): **Налигач**, -ча, м. Веревка, которою привязують за рога рогатий скотъ. Ой на волики та налигачі, а на коники пуга. Мет. 56. Ум. **налигачик**.

Невроку, — Умила що, кому, давать, Невроку ій, нехай царствує. Шевч[енко] (Шимкевич 110/207). Пор.: 1) Гайдамаки 1841 (с. 47): Попидь дибровою стоять Возы залізної тарани, То щедрої гостинець пани Умила що, кому, давать, Невроку ій, нехай царствує. 2) ЗТШ 2003 (I, с. 150): Попід дибровою стоять Вози залізної тарани; То щедрої гостинець пані. Умила що кому давать, Невроку ій, нехай царствує. 3) Грінченко (II, с. 566): **Нівроку**, нар. Не спазить бы. Бач як поправивсь, нівроку йому. • СУМ (V, с. 419): **ніврѳку** 1) присл., розм. 'нічого собі, непогано, так як треба' [...]; 2) у знач. вставн. сл. 'уживається для вираження побажання не принести горя, не наврочити кому-небудь своїми словами' [...]; **ніврѳку йому** (ій, нам, тобі і т. ін.) — уживається для вираження побажання не принести горя, не наврочити кому-небудь своїми словами *Серед села вдова жила У новій хатині, Білолиця, кароока І станом висока... І молода — нівроку ій* (Шевч., I, 1963, 158).

Осель — Не ма въ его ни осели, ни саду, ни ставу. Шевч[енко] (Шимкевич 113/228). Пор.: 1) Гайдамаки 1841 (с. 53): О такій-то нашъ Отаманъ Орель сизокрилий, И воює и гарцює Зъ-усіей силы Не ма-въ его ни осели, Ни саду, ни ставу. 2) ЗТШ 2003 (I, с. 153): Отакий-то наш отаман, Орел сизокрилий! І воює і гарцює З усієї сили — Нема в його ні оселі, Ні саду, ні ставу... 3) Грінченко (III, с. 65): **Оселя**, -лі, ж. Жилище. Нема в його ні оселі, ні саду, ні ставу. Шевч. До нашої оселі якийсь москаль припхався. Кобел. у. В оселі гріх світити, бо чорт прибіжить. Васил. у. • СУМ (V, с. 759): **осѳля** 2) 'приміщення для проживання людей; житло' [...] *Поцілував [Гонта синів], перехрестив, Покрив, засипає: — Спочивайте, сини мої, В глибокій оселі!.. Без васильків і без руті Спочивайте, діти* (Шевч., I, 1963, 137).

Поставець, въ кабакъ — Горилку, медъ не чаркою, Поставець черкає. Шевч[енко] (Шимкевич 119/267). Пор.: 1) Гайдамаки 1841 (с. 53): Горилку, медъ, нечаркою [!] Поставець черкає, А ворога заплющившись Ката не минає. 2) ЗТШ 2003 (I, с. 153): Горилку, мед не чаркою — Поставецем черкає, А ворога, заплющившись, Ката, не минає. 3) Грінченко (III, с. 368): **Поставець**, -вця, м. Родъ сосуда для питъя изъ него. Журба в шинку мед-горилку поставцем кружала. Шевч. 49. • СУМ (VII, с. 362): **поставець**, **вця**, ч., заст. 1) 'рід ковша для зачерпування пива, меду, квасу і т. ін.' Гуля Максим, гуля батько,.. Горилку, мед не чаркою — Поставцем черкає (Шевч., I, 1963, 98).

Припѳня — У темному гаю, въ зеленій дьброви, На припѳни кони отаву скубуть. Шевч[енко] (Шимкевич 121/279). Пор.: 1) Гайдамаки 1841 (с. 47): У темному гаю, въ зеленій

дыброви, На припѳни кони отаву скубуть, Осідлани кони, ворони готови. 2) ЗТШ 2003 (I, с. 149): У темному гаю, в зеленій дьброві, На припѳні коні отаву скубуть; Осідлани коні, вороні готові. 3) Грінченко (III, с. 432): **Припѳн**, -пѳну, м. Привязъ. К. Іов. 88. Грин. III. 253. Гей мої коні в хана на припѳні. Н. п. • СУМ (VII, с. 709): **припѳн**, -пѳну, ч., розм. 1) 'мотузок, ремінь, ланцюг і т. ін., яким прив'язують кого-, що-небудь' [...] У темному гаю, в зеленій дьброві, На припѳні коні отаву скубуть (Шевч., I, 1951, 100).

Пшыкъ, — Отъ тоби й пшыкъ¹ = и попусту (Шимкевич 123/294). Пор.: 1) Гайдамаки 1841 (с. 49): Старшина другій. Та ни, то люды гомонять, поки ляхи почують [...] купылы хрину, треба съ исты, плачте очи хочъ повылазь-те, бачылы що купувалы, грошамъ непропадать, а то думаютъ, ни въ слухъ ни мовчки, а ляхи догадаюця отъ тоби й пшыкъ. 2) ЗТШ 2003 (I, с. 150—151): Старшина другий. Та ні, то люде гомонять. Старшина перший. Гомонять, поки ляхи почують. [...] Купили хрину, треба з'їсти; плачте, очі, хоч повилазьте: бачили, що купували — грошам не пропадать! А то думаютъ, думаютъ, ні вголос ні мовчки; а ляхи догадаються — от тобі й пшик! 3) Грінченко (III, с. 504): **Пшик!** меж. Выражаєть короткое шипѳние отъ погруженія въ воду раскаленного желѳза. Употребл. какъ существительное: пшик, ку, м. *Перевівся на ковальський пшик*. Ном. № 1858. Був коваль такий мудрий, що взявся леміші чоловікові кувать, та багато заліза.... перепалив. «Ні, каже, чоловіче, скую тобі сокиру».... «Не сокиру, а серп». А далі вже швайку, а далі й пшик: роспик залізя иматочок, що зосталось, та в воду: «от тобі, каже, й пшик». Ном., стр. 284, № 1858. • СУМ (VIII, с. 415): **пшик** 3) у знач. ім. **пшик**, у, ч., зневажл. 'ніщо, дурниця' [С т а р ш и н а:] *Купили хрину, треба з'їсти... А то думаютъ, думаютъ, ні вголос ні мовчки; а ляхи догадаються — от тобі й пшик!* (Шевч., I, 1963, 96).

Рясть, — Сонця мало, рясту мало, и багато хмары. Шевч[енко]. — Встала й весна, чорну землю Сонну розбудыла, Уквичала іи рястомъ, Барвинкомъ покрила. Шевч[енко] (Шимкевич 125/310). Пор.: 1) Гайдамаки 1841 (с. 106): а) *Рай, тай годи, а для кого? Для людей... а люды? Нехотять на ёго й глянуть А глянуть огудятъ, Треба кровью домалювать. Освитить пожаромъ Сонця мало, рясту мало. И багато хмары.* б) *Встала й весна, чорну землю Сонну розбудыла, Уквичала іи рястомъ, Барвинкомъ покрила...* 2) ЗТШ 2003 (I, с. 181): а) *Рай, та й годі! А для кого? Для людей. А люде? Не хотять на його й глянуть, А глянуть — огудятъ. Треба кров'ю домальовать, Освітить пожаром: Сонця мало, рясту мало І багато хмари.* б) *Встала й весна, чорну землю Сонну розбудыла,*

¹ Немає покликання на Т. Шевченка.

Уквітчала її рясом, Барвінком укрила...
3) Грінченко (IV, с. 94): **Ряст**, -ту, м. Раст. а) *Primula veris* Маркв. 6. б) *Corydalis solida* Smith. ЗЮЗО. I. 120. в) *Scilla bifolia* L. ЗЮЗО. I. 135. г) — **білий**. *Corydalis cava* Schweig et Koerth. ЗЮЗО. I. 174. *Встала й весна, чорну землю сонну розбудила, уквітчала її рясом, барвінком покрила*. Шевч. 195. **топтати ряст** — жити, **не топтати рясту** — умерети. Сим. 219. *Мабуть уже йому рясту не топтати*. Ном. № 8228. *Не довго з того часу стара ряст топтала — через тиждень, чи що, й умерла*. Грин. II. 144. • СУМ (VIII, с. 926): **ряст**, у, ч. 1) '(*Corydalis Medic.*) багаторічна трав'яниста лікарська рослина, що цвіте рано навесні білими, жовтими, червонуватими або фіолетовими квіточками, зібраними в китиці', **білий ряст**, діал., поет. 'підсніжник'; 2) 'зелень, трава; земля, вкрита зеленню, травною'.

Ушкварить, 1) [...] 2) мастерски сказати или спѣть. — *А ну про батька Максима ушкварь*. Шевч[енко] (Шимкевич 134/369). Пор.: **1)** Гайдамаки 1841 (с. 51): Запорожець. *Ну дарма утны ще яку небудь, а ну про батька Максима ушкварь*. **2)** ЗТШ 2003 (I, с. 152): Запорожець. *Ну, та дарма; утны ще яку-небудь. Ану лишень про батька Максима ушквар*. **3)** Грінченко (IV, с. 372): **Ушкварити**, -рю, -риш, гл. 1) Изжарить, что либо жирное, въ жирѣ. 2) Ударить, отколоть, задать, дернуть. *По голові лозиною як ушкварить*. Г. Барв. 4 40. *Викваримо, хлопці, гопака. Викварив по струнах*. Шевч. 243. *На третій (день) як ушкварить дощ*. Стор. I. 71. • СУМ (X, с. 541): **ушкварити** (**вшкварити**) *перех і неперех., розм.* 1) 'зробити що-небудь енергійно, спритно', 'заграти, затанцювати і т. ін. швидко, енергійно, старанно' *Зрадів старий, мов маленький, Аж за кобзу взявся, Хотів викварить метелицю З усієї сили Та не викварив...* (Шевч. II, 1963, 342); 2) *неперех.* 'почати іти з великою силою (про дощ, град і т. ін.)'; 3) 'з силою вдарити'.

II. Сліди опрацювання тексту поеми "Гайдамаки" (1841) у словникових матеріалах В. Лазаревського. Принаймні у восьми статтях рукописних матеріалів до українсько-російського словника В. Лазаревського (кінець 40-х — початок 50-х років XIX ст.) можна розпізнати рядки з поеми Т. Шевченка "Гайдамаки". Упорядник словника ніде не вказав ні назви твору, ні імені його автора, проте є достатні підстави стверджувати, що в статтях *мёрти*, *минать*, *навіть*, *рясть*, *справди*, *той*, *труна*, *халява* цитуються "Гайдамаки", хоча й подекуди не в цілковитій відповідності до тексту друкованого оригіналу. Падаємо ці статті з увагою передусім до ілюстративного матеріалу, який супроводжуємо зіставленнями з текстом першодруку (1841) та з сучасним текстом поеми в академічному виданні творів Т. Шевченка (2003), а також із порівняннями з іншими лексикографічними джерелами:

мёрти — умирать. *Слѣзы сохли, душі мёрла...* (Лазаревський, II, с. 103 зв.). Пор.: **1)** Гайдамаки 1841 (с. 99): *Я мольлась, я плакала, Серце розривалось, Слѣзы сохлы, душа мерла...* **2)** ЗТШ 2003 (I, с. 177): *Я молилась, я плакала, Серце розривалось, Сльози сохли, душа мерла...* **3)** Грінченко (II, с. 419): **Мёрти**, **мрú**, **мрѣш**, гл. 1) Умирать, мереть. *З щастя не мрутъ*. Ном. № 1710. *У Горбоносихи мерли діти*. Г. Барв. 421. 2) Замирать. *Чогось сумно і боязно, аж моє серце мре*. МВ.

минать — миновать. *Все иде, все минает и краю не мае...* (Лазаревський, II, с. 106 зв.). Пор.: **1)** Гайдамаки 1841 (с. 99): *Все иде, все минає и краю немає, Кудыжъ воно дилось? виклиди взялось!* **2)** ЗТШ 2003 (I, с. 129): *Все иде, все минає — и краю немає...* **3)** Грінченко (II, с. 425): **Минати**, -наю, -єш, сов. в. **минúти**, -нó, -нѣш, гл. 1) Проходить, пройти, миновать. *Що буває, те й минає*. Ном. *Минають дні, минають ночі, минає літо; шелестить пожовкле листя*. Шевч. 224. *Як усе світове минає! І кохання, і радощі, і горе — як усе минає!* МВ. II. 151. *Не зазнаю я роскоші, — вже й літа минають*. Мет. 106. *Минули ті роки, що розпірали боки*. Посл.

навіть — даже. *Жинкі навіть зь рогачами Пішли в Гайдамаки. — Изъ Уманя не втечє навіть и духъ ляцькій* (Лазаревський, III, с. 146). Друге речення — із невстановленого джерела, а перше — із поеми "Гайдамаки" (розділ "Гупалівщина"). Пор.: **1)** Гайдамаки 1841 (с. 79—80): *Нихто неборонить... Та й нікому; осталися Дити та собаки; Жинки навіть зь рогачами Пішли в Гайдамаки*. **2)** ЗТШ 2003 (I, с. 166): *На улицах, на розпуттях Собаки, ворони Гризуть шляхту, ключють очі; Ніхто не боронить. Та й нікому: осталися Діти та собаки — Жінки навіть з рогачами Пішли в Гайдамаки*. **3)** Грінченко (II, 471): **Навіт**, **навіть**, нар. *Даже. Погинули депутаты шляхетної вроди, навіт тая дрібна шляхта, тії хлібороби*. Н. п. *Навіт в Ізраїля такої віри не знайшов* я. Єв. Л. VII. 9.

рясть (Полт.) — первый весенний цвѣтъ, ландыш? *primula veris. Встала весна, чорну зємлю уквичала рясомъ... Та вже ёму рясту не топтати!* (говорять о безнадежно больных) (Лазаревський, III, с. 60). Перше речення — скорочений варіант рядків із розділу "Гонта в Умані". Пор.: **1)** Гайдамаки 1841 (с. 106): *Встала й весна, чорну землю Сонну розбудила, Уквичала іи рясомъ, Барвинкомъ покрила*. **2)** ЗТШ 2003 (I, с. 181): *Встала й весна, чорну землю Сонну розбудила, Уквітчала [!] її рясом, Барвінком укрила [!]*. [Див. вище статтю **рясть** у Ф. Шимкевича].

справди — вправду. *Треба слухать — може й справди Не такъ сонце сходить* (Лазаревський, III, с. 146). Ілюстрація із вступного розділу поеми "Гайдамаки". Пор.: **1)** Гайдамаки 1841 (с. 9-10): *Що маєшь робити? Треба слухать, може й справди Нетакъ сонце сходить, Якъ*

письменни начиталы... 2) ЗТШ 2003 (I, с. 130): *Що маєш робити? Треба слухать, може, й справді Не так сонце сходить.* 3) Грінченко (IV, с. 188): **Справді нар.** Дѣйствительно, въ самомъ дѣлѣ. *Пишов я на другий день, аж справді повнісінький, улень самих пятаків.* ЗОЮР. I. 134.

той, та, те — тотъ, та, то (тимъ — тѣмъ). *А тимъ часомъ Гайдамаки Ножи освятили* (Лазаревський, III, с. 229). Ілюстрація з розділу “Інтродукція”. Пор.: 1) Гайдамаки 1841 (с. 21): *Руйнували, мордували, Церквами топили... А тымъ часомъ Гайдамаки Ножи освятили.* 2) ЗТШ 2003 (I, с. 136): *Руйнували, мордували, А тим часом гайдамаки Ножі освятили.*

труна́ — гробъ. *Безъ василькивъ и безъ труны Спочивайте діти* (Лазаревський, III, с. 205 зв.). Тут рядки з розділу “Гонта в Умані”. Пор.: 1) Гайдамаки 1841 (с. 116—117): *Безъ василькивъ, и безъ труны Спочывайте диты, Та благайте, просить Бога, Нехай на симъ свити Мене за васъ покарае За грихъ сей великій...* 2) ЗТШ 2003 (I, с. 187): *Без васильків і без рути [!] Спочивайте, діти Та благайте, просить Бога, Нехай на сім світі Мене за вас покарас, За гріх сей великий.* 3) Грінченко (IV, с. 289): **Труна**, -ни, ж. Гробъ. *Ой умру я, мій миленький умру: зроби мені з кландерева труну.* Мет. 265. Ум. **трунка**, **трунонька**, **труночка**. *Зроблю трунку з своїх дощок і принесу.* Г. Барв. 531.

халя́ва — голенище. *Зна́ты пана по халявахъ. Посл. Хто до дбму, хто въ диброву Зъ ножемъ у халяви* (Лазаревський, III, с. 60). Остання ілюстрація з розділу “Епілог”. Пор.: 1) Гайдамаки 1841 (с. 123): *Розійшлыся Гайдамаки Куды якій знае, Хто до дому, хто въ диброву, Знажемъ у халяви Жидивъ кончатъ; така йдоси Осталася слава.* 2) ЗТШ 2003 (I, с. 190): *Розійшлыся гайдамаки, Куды якій знае: Хто додому, хто в диброву З ножем у халяві Жидів кінчатъ. Така й досі Осталася слава.* 3) Грінченко (IV, с. 384): **Халя́ва**, -ви, ж. 1) Голенище. Вас. 161. *Видно пана по халявах.* Ном. [...] Ум. **халявка**. Ув. **халявище**.

III. З історії лексикографічного опрацювання слова захілий. У поезії Т. Шевченка “У бога за дверми лежала сокира” є такі рядки: “*Червоніє по пустині Червона глина та печина, Бур’ян колючий та будяк, Та інде тирса з осокою В яру чорніє під горою, Та дикий інколи кайзак Тихенько виїде на гору На тім захилім верблюді* (ЗТШ II, с. 80), а в чернетці українсько-російського словника — у зошитах, переданих редакцією журналу “Киевская старина” Б. Грінченкові для кінцевого опрацювання (ЧКС), — оформлено з опорою на цитату з Т. Шевченка таку словникову статтю: **Захылий**, а, е, прил. Хильйй изнуренный. *Тыхенько выиде на гору На тымъ захылимъ верблюди.* (Шевч.) 437. Напевно, спочатку, паспортизація була без вказівки сторінки, а потім [Б. Грінченко] дописав номер сторінки за петербурзьким виданням “Кобзаря” 1867 р. Не зрозуміло, чому в чистовому

(друкованому) варіанті ілюстрацію з Т. Шевченка (!) пропущено, хоч паспортизацію збережено. Пор.: **Захылий**, -а, -е. Хильйй, изнуренный. Шевч. 437 (Грінченко, II, с. 113). А. Ніковський і С. Єфремов, які готували доповнене видання словника за ред. Б. Грінченка, не доопрацювали цієї статті, хоча мали можливість це зробити безпосередньо за чернеткою рукопису, зміст якої вони добре знали і за якою, як відомо, відновили випадково пропущений Б. Грінченком фрагмент від **захід** до **захурчати**.

У словнику Є. Желехівського і С. Недільського фіксується *захілий* із покликанням на Т. Шевченка (празьке видання “Кобзаря” 1876 р.), а також спільнокореневі: **захылий**, а. Ш[евченко]. I. 241 ‘abgebärmt, müde, schwach’, **захилити**, v. n. [= verbum neutrum] ‘schwach, hinfällig werden’ (Жел., с. 278); **хылий**, а. ‘nieder gebeugt’, С[тороженко]. I. 243; ‘hinfällig, gedrechlich, wankend’ (Жел., с. 1037).

На цьому фоні викликає подив, як оформлено статтю **захылий** у СУМі, де покликання на Т. Шевченка відсутнє, хоча наведена непаспортизована ілюстрація недвозначно натякає на створений Т. Шевченком образ у поезії “У бога за дверми лежала сокира”: **захылий**, а, е, розм., рідко. Те саме, що **вйснажений** 2. *Захилий верблюд* (СУМ, III, с. 378). Не зрозуміло, чим керувалися упорядники СУМа, коли вирішили приховати, звідки, із якого тексту той *захилий верблюд*. Напевно, покликання на Т. Шевченка робило б малопереконливими ремарки *розм., рідко*. То, може, краще було реєстрове слово не супроводжувати стилістичними ремарками, а проілюструвати вживання його реченням із поезії Т. Шевченка, залишивши за читачем право вирішувати, наскільки *захылий* є словом розмовним (ненормативним) і в яких контекстах воно може бути доречним? Якщо тлумачення слова *захилий* у СУМі треба розуміти і як рекомендацію уникати його, замінюючи на *вйснажений* (слово не розмовне і таке, що вживається не рідко), то навряд чи ця настанова переконлива для добрих знавців української мови і творчості Т. Шевченка. Пор.: **вйснажений**, а, е. 2. *прикм.* Ослаблений, змучений утомою, працею і т. ін. *Ілюдей сонце кримське не цурається... Обгортає золотими своїми віями їхні білі, малокровні, виснажені тіла* (Остап Вишня, I, 1956, 203); *Поруч нього стояла виснажена, змарніла Поля* (Анатолій Шиян, Гроза., 1956, 253) (СУМ, I, с. 491). У наведених ілюстраціях *виснажений* на своєму місці, і його не заміниш на *захилий*, але й у Т. Шевченка слово *захылий* має виразний стильовий тембр, воно вжито дуже влучно. То чому зразковий для цього слова контекст не подано в СУМі належним чином, із сигналом, що він належить основоположникові нової української літературної мови? Упорядники СУМа чомусь не скористалися таким методом тлумачення значення слова, як наведення найближчих синонімів реєстрового слова. Довгий

ряд синонімів слова *захілий* фіксує академічний “Російсько-український словник” 1924 р. за ред. А. Кримського, де до російського *захилѣлый* (*захилѣвший*) наведено такі відповідники: *змарнілий, зміршавілий, міршавий, захлялий, занепа́лий, захі́рлий, хирѣ́ний, хі́рйвий, хі́рлявий, захі́лий*. [Пара міршавих коненят лѣдвѣ тягну́ла підводу (М. Лев[ченко]). Щоб здобути хирѣ́нну волю (Шевч.)] (РУС₂₄, II, с. 103). Упадає в око, що серед відповідників російського дієслова *захилѣть* у цьому словнику немає *захиліти*, від якого утворено *захілий*. Пор.: *захилѣть* — *змарніти, зні́діти, занепа́сти, зміршавіти, захі́рити, зачѣ́рїти, зачү́черїти, замі́зерїти, захля́сти*. [Дерѣ́ва зміршавіли (Липовечч.). Зні́дів увѣ́сь так, що зробівсь аж чо́рний на виду́ (Яворн.). Захі́рїв так, що й голові не підведу́ (Г.-Арг.). Якби́ не було то-варі́ства, то я-б давно́ зачѣ́рїла (Н.-Лев.)].

В. Дубровський умістив у своєму російсько-українському словнику такі відповідники у сфері прикметників і похідних від них прислівників: *хилый*, -о — *кородкий, слабовітїий, квѣлий, безздорѣвний, нездорѣкуватїий, мліий, захілий, занепа́лий*, -о (Дубровський, с. 443).

У цьому ряду немає *віснажений*, як немає його і в ряду синонімів, поданих у словнику за ред. А. Кримського (РУС₂₄). У цьому зв’язку небезінтересно навести й такі дані “Російсько-українського словника” С. Іваницького і Ф. Шумлянського (1918): *хилый* — *квѣлий, хірний, хоровітїий, слабовітїий, нездорѣкуватїий, недолүгий, недолүжний, захилѣть, захирѣть* — *змарніти, захлянути, захлясти, захірити, упати в силах, занепасти, захирѣлый* — *захірілий, захлялий* (Іваницький, Шумлянський, с. 499, 131). Пор. ще: *изнуренный* — *змі́рений, спрачѣ́ваний, вісилений, віснажений* (Іваницький, Шумлянський, с. 143); *хилѣк* ‘миршавий чоловік (хлопець)’

Чаб[аненко], *хїлий* ‘нагнутий, похилений’ Нед[ільський], Куз[еля]; *захїлий* ‘виснажений’; припускається (О. С. Мельничук) зв’язок із коренем *ksū + *-l-*, що зближується з **ksou-d-* (> *xudъ*) (ЕСУМ, VI, с. 173).

Із вищевикладеного можна зробити, на наш погляд, такі висновки.

1. Перші відомі досі спроби лексикографічної обробки поетичної творчості Т. Шевченка, що підтверджуються датованою писемною фіксацією, належать Ф. Шимкевичу (в 1842 р.) та В. Лазаревському (кінець 40-х – початок 50-х років XIX ст.). В обох спробах неважко помітити неповноту (передусім у Ф. Шимкевича), певну недосконалість чи й помилки, проте їх слід розглядати як важливі етапні моменти в історії української літературної мови й лексикографії, в історії осягнення значення творчості Т. Шевченка. Представлені факти мають більше значення, ніж ті, якими оперував В. Русанівський, коли вказував словник П. Білецького-Носенка (1843–1846) як приклад того, що твори Т. Шевченка (“Кобзар” 1840 р.) стали предметом лексикографічної обробки одразу після їх появи друком (це при тому, що безпосередньо в словнику П. Білецького-Носенка жодного прикладу, який засвідчував би таку обробку, ніким не виявлено; докладніше про це див.: Галас 2011).

2. Відомості з історії лексикографічного опрацювання слова *захилий*, ужитого Т. Шевченком у поезії “У бога за дверми лежала сокира”, засвідчують, що, незважаючи на набутий значний словникарський досвід, українцям належить зробити ще дуже багато, щоб критично оцінити дотеперішні досягнення в лексикографічному опрацюванні спадщини Т. Шевченка і забезпечити глибший лінгвістичний підхід у розкритті форми, змісту і духу кожного Шевченкового слова.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ НАЗВ ДжЕРЕЛ

Галас 2011 – Галас Б. Про співвідношення словника мови творів Т. Шевченка і словника української мови П. Білецького-Носенка // Шевченкознавчі студії : збірник наук. праць. — Вип. 14 [Видання здійснено з нагоди 150-ї річниці перепоховання Тараса Шевченка]. — К. : ВПЦ “Київський університет”, 2011. — С. 197-208.

Гайдамаки 1841 – [Шевченко Т.] Гайдамаки. Поэма Т. Шевченка. — Санктпетербургъ, 1841. — 131 с. [+3].

Грінченко – Словарь української мови / Зібрала редакція журналу “Киевская старина”. Упорядкував, з додатком власного матеріалу, Борис Грінченко: У 4 т. — К., 1907—1909. [Репр. вид.: К. : Вид-во “Довіра” — УНВЦ “Рідна мова”, 1997].

ЕСУМ – Етимологічний словник української мови: У 7 т. — Т. 1-6. — К. : Наук. думка, 1982—2012.

Дубровський – Дубровський В. Словник московсько-український / Інститут української мови НАН України. — К. : КММ, 2013. — 464 с. (Серія “Лексикографічна спадщина України”).

Жел. – Малоруско-німецький словар / уложив Євгеній Желеховский, ц. к. професор гімназії в Станіславі. — Том I (А—О). — Львів : 3 друкарні тов. им. Шевченка під зарядом К. Боднарского, 1885. — VI + 598 с.

ЗТШ 2003 – Шевченко Т. Зібрання творів: У 6 т. — К. : Наукова думка, 2003. — Т. 1 : Поезія 1837—1847. — 784 с.; Т. 2: Поезія 1847—1861. — 784 с. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://litopys.org.ua/shevchenko/shev.htm>.

Іваницький, Шумлянський – Іваницький С., Шумлянський Ф. Російсько-український словник. — К. : Обереги, 2006. — 258 с.

Лазаревський – Матеріали для составлення Малоросійско-русского словаря. Собраны въ концѣ 40хъ и началѣ 50хъ годовъ Василиємъ Матвѣевичемъ Лазаревскимъ // Институт рукопису НБУ ім. В. Вернадського НАНУ. — Шифр: VIII, 102 м / 196.

РУС₂₄ – Російсько-український словник / Редактори: В. М. Ганцов, Г. К. Голоскевич, М. М. Грінченкова; Головний редактор: акад. А. Е. Кримський. — Т. 1 (А—Ж). — К. : Червоний шлях, 1924.

СУМ – Словник української мови: В 11 т. — К. : Наук. думка, 1970—1980.

Тимченко МРС – Тимченко Е. Русско-малоросійській словарь : у 2-х т. — Т. 1 (А—О); Т. 2 (П—Ө). — К., 1897, 1899.

ЧКС – Чернетка “Словаря української мови” за ред. Б. Грінченка = Словарь української мови [Чорнова редакція в зошитах редакції журналу “Киевская Старина”] + [Матеріали до російсько-українського словника: А — ВЯЦІЙ] // Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. — Шифр: I, 34428.

Борис Галас

**ИЗ ИСТОРИИ ЛЕКСИКОГРАФИЧЕСКОЙ ОБРАБОТКИ ЯЗЫКА ПРОИЗВЕДЕНИЙ
Т. ШЕВЧЕНКО**

Аннотация. Излагаются сведения о первых опытах лексикографической обработки произведений Т. Шевченко. Более подробно анализируются примеры из рукописных украинско-русских словарей Ф. Шимкевича (1842), В. Лазаревского (середина XIX века) и черновика словаря под редакцией Б. Гринченко.

Ключевые слова: лексикология, украинская лексикография, язык произведений Т. Шевченко, рукописный словарь, Ф. Шимкевич, В. Лазаревский, Б. Гринченко.

Borys Halas

**FROM THE HISTORY OF LEXICOGRAPHIC ADAPTATION OF LANGUAGE
OF T. SHEVCHENKO'S WORKS**

Summary. The article deals with the first experiences in lexicographic adaptation of T. Shevchenko's works. Examples from the handwritten Ukrainian-Russian dictionaries by F. Shymkevech (1842), V. Lazarevskyi (middle of XIX century) and rough copy of dictionary edited by B. Hrinchenko are analyzed in details.

Key words: lexiconology, Ukrainian lexicography, T. Shevchenko's works language, handwritten dictionary, F. Shymkevych, V. Lazarevskyi, B. Hrinchenko.

Стаття надійшла до редакції 4.04.2014 р.

Галас Борис Кирилович — кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Ужгородського національного університету.